

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.22>

ПОЗОВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Головач А.Й.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Головач А.Й. Позов у цивільному процесі Стародавнього Риму.

Автор вказує, позов, як правовий інститут, має надзвичайно тривалу історію. Як і більшість цивілістичних інститутів його витоки пов'язані з правом Стародавнього Риму.

Стаття присвячена аналізу інституту позову в праві Стародавнього Риму. Стверджується, що суб'єктивні матеріальні права усвідомлювалися римськими законодавцями, судовими чиновниками та адвокатами не з точки зору їх матеріального змісту, а способів захисту цих прав. Позови не були похідними від суб'єктивних матеріальних прав, а, навпаки, вони могли підтверджувати їх існування. Суб'єктивні матеріальні права та їх судове здійснення розглядалося як одне ціле, не даючи римлянам проводити поділ права на матеріальне та процесуальне.

Вказується, що позов не виступав в якості універсального процесуального засобу, який захищав від всіх можливих цивільних правопорушень. Римське право розвивалося як система позовів, які надавали захист у тій ситуації, коли нечисленні закони у сфері цивільного права виявлялися застарілими та не могли ефективно забезпечити особі захист.

Розкривається особливість позову в межах трьох форм цивільного процесу Стародавнього Риму: легісакційного, формулярного та екстраординарного.

У період легісакційного цивільного процесу позов треба було пред'являти перед судом таким чином, щоб він повторяв словесну норму закону, на який посилалася особа у своїй справі, інакше вона її програвала. Нерідко словесне озвучування своїх претензій буквально до норми закону повинно було супроводжуватися певними жестами.

В часи формулярного цивільного процесу позивач позов пред'являв у суд також усно, але вже без дотримання позовного формалізму, який ускладнював доступ до судочинства. В цей час претори почали позов фіксувати письмово в спеціальному акті-інструкції, де давалися вказівки судді як потрібно вирішити справу. За допомогою даних актів претори могли захища-

ти суспільні відносини, не врегульовані звичаєм або законом.

Екстраординарний цивільний процес наблизив інститут позову до його сучасного розуміння: усна, а потім письмова вимога позивача до відповідача, яку повинен вирішити суд. Позов розглядався в якості поставленого запитання, на яке має дати відповідь судове рішення.

Ключові слова: римське право, цивільний процес, позов, претор, позовна давність.

Golovach A.Yo. Claim in a civil proceeding Ancient Rome.

The author points out that the lawsuit, as a legal institution, has an extremely long history. Like most civil institutions, its origins are connected with the law of Ancient Rome.

The article is devoted to the analysis of the institution of the claim in the law of Ancient Rome. It is argued that subjective material rights were perceived by Roman legislators, court officials and lawyers not from the point of view of their material content, but the ways of protecting these rights. Claims were not derived from subjective material rights, but, on the contrary, they could confirm their existence. Subjective material rights and their judicial implementation were considered as one whole, preventing the Romans from dividing the law into material and procedural law.

It is indicated that the lawsuit did not act as a universal procedural tool that protected against all possible civil offenses. Roman law developed as a system of actions that provided protection in a situation where the few laws in the field of civil law were outdated and could not effectively provide protection to the individual.

The peculiarity of the claim within three forms of civil process of Ancient Rome is revealed: legislative, formulary and extraordinary.

In the period of the legislative civil process, the claim had to be presented to the court in such a way that it repeated the verbal norm of the law, which the person referred to in his case, otherwise he lost it. Quite often, the verbal voicing of one's claims had to be accompanied by certain gestures literally to the norm of the law.

At the time of the formal civil process, the plaintiff presented the claim to the court also orally, but without observing the claim formalism, which made it difficult to access the court. At that time, the praetors began to record the claim in writing in a special act-instructions, where the judge was given instructions on how to resolve the case. With the help of these acts, praetors could protect social relations not regulated by custom or law.

The extraordinary civil process brought the institution of the lawsuit closer to its modern understanding: an oral, and then a written claim by the plaintiff to the defendant, which must be decided by the court. The lawsuit was considered as a posed question, to which the court decision should give an answer.

Key words: Roman law, civil process, lawsuit, praetor, statute of limitations.

Постановка проблеми. Позов, як правовий інститут, має надзвичайно тривалу історію. Як і більшість цивілістичних інститутів його витоки пов'язані з правом Стародавнього Риму.

Значення позову для римського приватного права, правового статусу римлянина та судочинства було колосальним. Справа в тому, що суб'єктивні матеріальні права усвідомлювалися законодавцем, судовими чиновниками та адвокатами не з точки зору їх матеріального змісту, а із способів захисту цих прав. Як вказує італійський дослідник права Стародавнього Риму Чезаре Санфіліппо, для римлянина право без позову було немислимим. Вони не говорили «Я маю право» (а відтак і можливість його захищати), а казали «Я маю позов». Римське право розглядалося не стільки системою суб'єктивних прав, скільки «системою позовів» [1]. Позов показував межі здійснення суб'єктивного права, притаманного особі. Якщо сучасний юрист спочатку має переконатися в наявності певного права, про захист якого особа просить, то римський юрист спочатку перевіряв наявність позову, без якого суб'єктивне матеріальне право не могло бути захищене державою.

Актуальність дослідження інституту позову Стародавнього Риму полягає в тому, що римське право здійснило фундаментальний вплив на розвиток всієї романо-германської правової системи, в тому числі й на становлення багатьох інститутів матеріального та процесуального права. Виявлення закономірності його розвитку дозволить краще пізнати сутність інституту позову в цивільному та процесуальному праві на сучасному етапі, особливо в тих європейських державах, які базуються на римському праві. Тим більше, що багато позовів, які були сформовані в Стародавньому Римі, знайшли своє закріплення на сучасному етапі в національному законодавстві багатьох європейських країн.

Стан опрацювання. Питання позову в приватному праві та судочинстві Стародавнього Риму було предметом дослідження таких вчених як Л.М. Баранової, В.І. Борисової, М.В. Домашенко, В.М. Вовка, Р.А. Калюжного, Ч. Санфіліппо тощо. Незважаючи на проведені наукові дослідження, питання загальної характеристики позову вивчено вкрай слабо, а окремі питання позовів у праві Стародавнього Риму позбавлені визначеності та носять дискусійний характер.

Метою статті є розкриття юридичної природи позову в праві Стародавнього Риму, визначення його матеріально-правових та процесуальних особливостей.

Виклад основного матеріалу. Належне розкриття позову (actio) в римському праві не можливе без пояснення взаємовідносин матеріального і процесуального права на ті часи. На сучасному етапі в теорії права проводиться чітке розмежування між матеріальним та процесуальним правом як правовими блоками, визначені галузі матеріального та процесуального права зі своїми предметами та методами правового регулювання, вказана система їх принципів тощо. Все це дає розуміння призначення норм матеріального та процесуального права: перші покликані регулювати виникнення, зміну та припинення суспільних відносин шляхом закріплення відповідних прав та обов'язків у суб'єктів цих відносин, а другі забезпечують реалізацію матеріальних норм у разі соціальних девіацій [2, с. 83]. Наприклад, особа уклала кредитний договір з банком, за яким зобов'язувалася щомісяця проводити на користь банку визначені платежі. У разі настання прострочки, банк в судовому порядку зобов'язує позичальника виконати свій обов'язок на користь банку. Отже, норми процесуального права, дія яких мала місце у зв'язку з розглядом судової справи, допомогли втілити в життя норми матеріального права (зокрема щодо виплат), реалізація яких була неможлива із-за відмови сторони договору добровільно виконувати взятий на себе матеріальний обов'язок.

Римські юристи не проводили розмежування між матеріальним та процесуальним правом, вони розглядали його як одне ціле. Зокрема, як єдине явище мислилося суб'єктивні матеріальні права, способи та процесуальні форми їх захисту, інакше кажучи судові здійснення своїх прав. Саме тому те, що ми тепер називаємо «цивільний процес», римляни розглядали частиною приватного, а не публічного права. Як писав Ульпіан «публічне право – це те, що належить до положення Римської держави, приватне – стосується користі окремих осіб; існує корисне у суспільному відношенні й корисне у приватному відношенні» (D.1.1.1.2) [3]. Позовна форма захисту була направлена на захист приватних (зазвичай, майнових), а не суспільних інтересів.

Подібні погляди в юридичній доктрині континентальної Європи були переважаючими аж до XIX ст. Так, Наполеон при створенні Цивільного кодексу Франції 1804 р., окремою главою регулював питання судових доказів, які розглядав як засоби доказування зобов'язань (глава VI титул III книга III) [4]. Невипадково французькі юристи тривалий час (а деякі і по сьогодні) розглядали цивільний процес частиною цивільного права, а процесуальні відносини варіантом видозмінених цивільних відносин [5, с. 11-12]. Отже, позов у Стародавньому Римі не тільки виступав формою захисту суб'єктивних цивільних прав, але й доказом наявності даного права в особи. Між позовом та суб'єктивним правом існував нерозривний взаємозв'язок.

Не тільки на конституційному рівні багато країн світу, але й на міжнародному рівні в численних деклараціях, конвенціях та договорах закріплюється така важлива правова гарантія як право на судовий захист. Дане право в цивільному процесі може проявитися у вигляді права на позов. Згідно ч. 10 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України суд не може відмовити у розгляді справи з мотивів відсутності законодавства, що регулює спірні відносини [6]. Але в давньоримські часи право на судовий захист не мало універсального характеру. Треба було добре знати, яким позовом можна скористатися для захисту порушеного права. Якщо такого позову не було, не було не тільки захисту, не було самого права, яке треба було захищати. Кожен позов мав свою сферу застосування (були позови речові, позови особисті, позови для сервітутів тощо), за межами якої він не міг застосовуватися. Звідси, в римському праві не склалося єдиного, абстрактного поняття позову, але воно знало стільки позовів, скільки існувало юридичних ситуацій (зі своїми назвами та особливостями) [1]. Римському праву відомо більше ніж 200 позовів.

Дуже добре можна побачити особливість позову, залежно від форми цивільного процесу, яка панувала у досліджуваній період. Як відомо, в Стародавньому Римі цивільний процес спочатку був легісакційний, потім формулярний, а далі екстраординарний. Указані форми показують різноманітні етапи еволюції цивільного процесу в Стародавньому Римі.

Легісакційний цивільний процес (*legis actio*, «законний позов») панував у республіканський період з 509 по 120 рік до н.е., тобто більше ніж 500 років, поки не був виданий закон Ебуція (*lex Aebutia*). Позов треба було пред'являти перед судом таким чином, щоб він повторяв словесну норму закону, на який посилялася особа у своїй справі, інакше вона її програвала. Нерідко словесне озвучування своїх претензій буквально до норми закону повинно було су-

проводжуватися певними жестами. Гай у своїх Інституціях наводить дуже цікавий приклад, який наочно доводить специфіку легісакційного процесу: «Ось чому, якщо хтось відшукував винагороду за пошкоджені виноградні лози, називаючи їх лозами, то відповідали, що він програв позов, оскільки мав назвати лози деревами на тій підставі, що закон XII таблиць, згідно з яким давався позов щодо зрізаних лоз, говорить взагалі про підрізані дерева» (G. 4.11) [7]. Тобто, хочеш виграти справу, називай виноградні лози деревами, бо закон XII таблиць передбачав відповідальність тільки за «злісну порубку чужих дерев» (VIII.11) [8]. Подібний словесний формалізм, який міг стати фатальним для позивача, був зумовлений непохитною обрядовістю та символізмом судової діяльності. Наприклад, коли вирішувався земельний спір на суд приносився кусок землі, який символізував усю нерухому річ. Словам закону надавалося священне, канонічне значення, порушувати який ніхто не мав права. Тоді вірили в магію слова, відступ від якого свідчив про вину особи і, відтак, тягнув програш у справі. Позов розглядався формою втілення закону в життя.

На перший погляд, позов у період легісакційного цивільного процесу свідчить про існування ускладненої процедури захисту своїх прав. Треба було точно знати закон, який підходив під твою ситуацію, тобто фактично здійснити правову кваліфікацію спору, що для неграмотного населення (а таких тоді була більшість) виявлялося істотною перепорою в доступі до правосуддя. Для цього позивачі зверталися до понтифіків (жерців), які радили як треба було говорити формулу позову в суді. З іншого боку, якщо особа правильно говорила слова, вона була впевнена в тому, яке судове рішення буде винесено, оскільки суд також був зв'язаний словами закону, що виступав формальним авторитетом для всіх.

Те, що норму про дерева поширювали на ситуацію з виноградними лозами (кущами), вказує на існування розширювального тлумачення норми права, яке давало можливість, не порушуючи норму закону, поширювати його на непередбачені ним випадки. Подібна діяльність у судочинстві давала можливість захищати нові суспільні відносини, які не були передбачені на момент створення відповідного закону, який суд не мав права змінювати. Це робило подібні позови надзвичайно важливими для судової практики, оскільки давало інформацію юристам як діяти у відповідній ситуації. Таке значення позовів ставило їх на один ряд із законами, починаючи з IV ст. до н.е. Позови почали сприйматися як складова частина *ius civile* (D. 1.2.2.6). За висловом Гая, позов шанувався так само, як і закон (G. 4.11).

Позови в період легісакційного цивільного процесу були «вічними», тобто поки існувало право, існувала можливість його захисту. Таке поняття як «строк позовної давності» був відсутній. Смерть особи не призводила до втрати її права, бо воно переходило до спадкоємців, а тому позов на нього теж не зникав. Виняток становили випадки, які були пов'язані виключно з певною особою (наприклад, права на узуфрукт).

Поява формулярного цивільного процесу («per formulas»), тобто цивільного процесу за формулою зумовлена ускладненням існуючих та розвитком нових суспільних відносин, які вже не можна було втиснути в старі законодавчі поняття інтерпретаційною діяльністю судових чиновників. Хоч легісакційний цивільний процес був застарілим, але, як зазначають окремі дослідниками, формулярний цивільний процес спочатку існував як альтернатива легісакційному, з моменту прийняття закону Ебуція. Обов'язковим він став з 17 року до н.е., коли були прийняті два закони Юлія про судочинство (*leges Iuliae iudicariae*), які пов'язують з Октавіаном Августом чи Юлієм Цезарем [9, с. 62].

Багато в чому формулярний цивільний процес нагадував легісакційний (особливо по структурі стадій), але щодо інституту позову були істотні зміни.

По-перше, від позивача не вимагали буквально висловлювати свої вимоги (претензії) відповідно до законодавчих формул, тобто позовний формалізм припинився. Позивач вільно говорив перед магістратом свої вимоги та їх обґрунтування (доводи), не супроводжуючи дані процесуальні дії урочистими обрядами. Вважається, що формулярний процес був запозичений з процесу між переґрінами (іноземцями), яким важко було запам'ятовувати римські законні формули та обряди.

По-друге, позов почав фіксуватися у письмовій формі, але не позивачем, а претором. Якщо претор надавав захист праву позивача, він писав письмовий акт-інструкцію («formula»), де не тільки фіксував позовні вимоги (власне позов), вибирав присяжного суддю для справи, але й вказівку судді, як йому потрібно вирішити дану справу, якщо будуть встановлені ті або інші фактичні обставини за допомогою доказів. Формула складалася з чотирьох частин: демонстрація, інтенція, кондемнація, ад'юдікація (правда, інколи виділяли й інші частини при дії особливих обставин). Позовна вимога та її обґрунтування містилися в інтенції (*intentio*). Письмова фіксація позовної вимоги привела до появи іншого важливого правила, пов'язаного з припиненням позову: *bis de eadem re ne sit actio* («не допускається двічі позов щодо однієї й тієї справи»). Указане правило наразі притаманно процесу-

альному законодавстві абсолютній більшості країн світу. Якщо в інтенції були неправильно описані фактичні обставини справи (наприклад, вказувалося, що строк виконання зобов'язання вже настав, а на справді він був визначений пізнішим терміном), позов не задовольнявся і позивач втрачав право пред'являти новий позов, опираючись на нові факти (зокрема, виходячи з дійсного строку виконання зобов'язання).

По-третє, претор міг видати формулу щодо захисту прав у випадках, які не були передбачені звичаями чи законами, а також він міг відмовити у видачі позову для захисту права, яке формально було передбачено законом, але відносини, які регулював даний закон, вже застаріли, були несправедливими в нових умовах тощо. Подібні повноваження претора найбільш ярко демонструють залежність суб'єктивного права від позову.

Якщо претор відмовлявся видавати позов, він відмовляв у захисті права, роблячи його «голим» (*nudo iura*). Правовідносини перетворюються у фактичні відносини, позбавлені захисту від правопорушень. Якщо претори захищали суспільні відносини, непередбачені правом, подібні формули позовів публікувалися в преторському едикті, доводячи до відома населення, яким чином видозмінюється та вдосконалюється цивільне право. Наприклад, позов з фікцією (*actio ficticia*) дозволив надавати захист тим особам, яким було передано право вимоги від іншої особи, оскільки він вимагав від судді ставитися до таких осіб як до спадкоємців (як відомо, спадкоємцям переходять права від спадкодавця). Або, коли римський громадянин попадав у полон він ставав рабом, але позов з фікцією вимагав визнати його мертвим у момент взяття в полон, щоб його родичі могли успадкувати майно, бо статус раба не дозволяв легально володіти майном за римськими законами. Означена діяльність претора усувала прогалину в законодавстві, хоча формально старі норми не відмінялися та не змінювалися, бо «закон мав виражати волю народу», а магістрат, на відміну від народних зборів, подібного статусу був позбавлений.

Як і в попередній період, позови в часи формулярного процесу, який тривав до III ст., носили «вічний» характер, тобто не були обмежені строком позовної давності. Римський юрист Цельс (II ст.) у цей час визначав позов так: «Позов – це не що інше, як право вимагати в суді, що тобі винні» (D. 44.7.51).

Екстраординарний цивільний процес, який багато в чому нагадує сучасний цивільний процес, починає розвиватися в часи Римської імперії. Як тільки були сформовані засади абсолютної монархії, екстраординарний цивільний процес витісняє формулярний і стає єдиною можливою формою захисту прав у суді.

Для екстраординарного цивільного процесу позов перетворюється у звичайну скаргу позивача на відповідача, яку суд вирішує, не фіксуючи її у формулі.

Позов пред'являвся усно, але всі важливі його елементи (сторони, предмет, підстави) заносилися до судового протоколу (*apud acta*). Далі, коли відповідач письмово викликався до суду (*litis denuntiatio*), у такому виклику теж вказувалися деякі елементи позову (вимога та підстави), щоб відповідач міг належним чином підготуватися до процесу.

Екстраординарний процес розглядався як скорочений варіант цивільного процесу, у якому не потрібно дотримуватися встановлених формальностей у вигляді поділу процесу на дві стадії, складання формули (надання дозволу на судовий захист) та вибору присяжного судді для розгляду справи (імператорська влада не довіряла виборним суддям). Як тільки позов надходив до магістрату, останній повинен був сам його вирішити, виносячи підсумкове рішення по суті спору. Буквально «*extra ordinem*» означало провадження «поза чергою», тобто такі справи не обмежувалися часом та черговістю, що була передбачена для інших справ. Наприклад, йшлося за справи, де вимагалися гроші на утримання.

Екстраординарні процеси починаються в римських провінціях, де намісники звикли самостійно вирішувати всі справи, а з прийняттям Конституції Діоклетіана 294 р., поширюється на всю Римську імперію. Судочинством почали займатися чиновники з виконавчої гілки влади: префекти замінюють преторів.

В V ст. позов втратив «вічний» характер та почав обмежуватися позовною давністю. Вона становила 30 років. Починав спливати строк з того моменту, коли в особи виникало право пред'явити відповідачу претензію (наприклад, коли особа отримує право вимагати повернення даних у позику грошей).

У часи імператора Юстиніана позов почав пред'являтися до суду в письмовій формі (*libellus*).

Висновки. Позов у римському праві не мав єдиного значення, оскільки розвився як форма та спосіб захисту конкретних суб'єктивних прав чи їх групи. Позов у праві Стародавнього Риму виступав комплексним правовим поняттям, так як позначав не тільки матеріально-правову пре-

тензію позивача до відповідача, але й процесуальну форму захисту суб'єктивного матеріального права. Важливе значення позов відігравав для розвитку римського цивільного права, в умовах обмеженої дії цивільних законів, які могли не відповідати соціально-економічним реаліям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Cesare Sanfilippo. *Istituzioni di diritto romano*. Rubbettino, 2002. 424 p.
2. Катрич А.В. Співвідношення норм матеріального та процесуального права у господарському судочинстві. *Інновації юридичної науки в євроінтеграційному процесі: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Тернопіль, 2016. С. 83–85. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=1969 (дата звернення: 05.06.2024).
3. Дигести Юстиніана. Текст. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/VI/520-540/Digestae_Just/1/text1.htm (дата звернення: 05.06.2024).
4. Code Civil des Français de 1804. URL: https://fr.wikisource.org/wiki/Code_civil_des_Fran%C3%A7ais_1804 (дата звернення: 05.06.2024).
5. Немеш П.Ф., Феннич В.П. Курс цивільного процесу: Загальна частина. Підручник. Ужгород: Вид-во РІК-У, 2020. 808 с.
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 05.06.2024).
7. Гай. Інституції. Книга IV. URL: <https://ancientrome.ru/ius/i.htm?a=1446004000> (дата звернення: 06.06.2024).
8. *Leges XII tabularum*. URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html (дата звернення: 16.02.2024).
9. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с.
10. Белов Д.М., Белова М.В., Переш І.Є. Розуміння терміну «конституція» в період Стародавнього Риму. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 4. 2023. С. 66–70.